

dr Urszula Anna Pawluczuk
Wydział Historyczno-Socjologiczny
Instytut Historii i Nauk Politycznych
Katedra Historii Europy Środkowo-Wschodniej
Uniwersytetu w Białymstoku
Plac Uniwersytecki 1
15-420 Białystok

Białystok, 18 kwietnia 2017 r.

Załącznik nr 2

AUTOREFERAT

1. **Imię i nazwisko:** Urszula Anna Pawluczuk
2. **Posiadane dyplomy, stopnie naukowe/ artystyczne z podaniem nazwy miejsca i roku ich uzyskania oraz tytułu rozprawy doktorskiej:**

- magister historii: Praca magisterska pod tytułem *Mecenat artystyczny Stanisława Augusta Poniatowskiego w dziedzinie architektury*. Promotorem pracy był prof. zw. dr hab. Zygmunt Mieczysław Boras a recenzentem prof. zw. dr hab. Zbigniew Wielgosz. Dyplom z tytułem magistra historii otrzymałam z wynikiem bardzo dobrym 15 czerwca 1998 roku na Wydziale Historycznym Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

-doktor nauk humanistycznych w zakresie historii: Na podstawie rozprawy doktorskiej pod tytułem *Życie monastyczne Kościoła prawosławnego w II Rzeczypospolitej* oraz po złożeniu przepisanych egzaminów uzyskałam 26 października 2006 roku stopień doktora nauk humanistycznych w zakresie nauki historia, nadany uchwałą Rady Naukowej Instytutu Historii Wydziału Historyczno-Socjologicznego Uniwersytetu w Białymstoku. Promotorem w przewodzie doktorskim był prof. zw. dr hab. Antoni Mironowicz (Uniwersytet w Białymstoku), zaś recenzentami byli – prof. dr hab. Stanisław Olczak (Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II) oraz ks. prof. zw. dr hab. Marian Bendza (Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie).

3. **Informacja o dotychczasowym zatrudnieniu w jednostkach naukowych/artystycznych.**

-od 1 X 1999 r. – do chwili obecnej - Uniwersytet w Białymstoku, Wydział Historyczno-Socjologiczny (do 30 IX 2007 r. na stanowisku asystenta, od 1 X 2007 r. na stanowisku adiunkta).

4. **Wskazanie osiągnięcia wynikającego z art. 16 ust. 2 ustawy z dnia 14 marca 2003 roku o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki (Dz. U. 2016 r., poz. 882 ze zm. w Dz. U. z 2016 r. poz. 1311.):**

***Osiemnastowieczne Wilno-miasto wielu religii i narodów*, wyd. Libra, Białystok 2015, ss. 350.**

Moje zainteresowania badawcze koncentrują się głównie na problematyce związanej z dziejami Kościoła prawosławnego na terenie Rzeczypospolitej. Podstawowymi nurtami badawczymi w mojej pracy naukowej są: historia Kościoła prawosławnego; dzieje monastycyzmu wschodniego w Rzeczypospolitej; kultura religijna w Wielkim Księstwie Litewskim ze szczególnym uwzględnieniem wieloreligijnego i wielonarodowego Wilna oraz relacje wyznaniowo-etniczne w XIX-XX wieku na terenie ziem polskich i w krajach sąsiednich. Podsumowaniem wymienionych nurtów badawczych jest moja monografia: *Osiemnastowieczne Wilno-miasto wielu religii i narodów*, Białystok 2015.

Stolica Wielkiego Księstwa Litewskiego odegrała ważną rolę w dziejach Kościoła rzymskokatolickiego, prawosławnego i wyznań reformowanych oraz innych wielkich religii – judaizmu i islamu. Przykład Wilna zainspirował mnie do podjęcia badań ukazujących wzajemne relacje międzywyznaniowe i międzyetniczne na terenie tego miasta w XVIII wieku. Przyjęta cezura czasowa obejmuje wydarzenia z życia wszystkich religii funkcjonujących w Wilnie poczynając od schyłku XVII wieku a kończąc na III rozbiórce I Rzeczypospolitej. Niektóre zagadnienia wychodzą poza ramy czasowe XVIII stulecia, albowiem ich wyjaśnienie wymagało głębszego spojrzenia w przeszłość a czasem w XIX i XX wieczne losy miasta. Na terenie stolicy Wielkiego Księstwa Litewskiego mieszkało od wieków wiele narodów (Litwini, Polacy, Rosjanie, Białorusini, Niemcy, Żydzi, Tatarzy, Karaimi i inni), przedstawiciele wielu wyznań i kultur. Trudno wskazać inny ośrodek, w którym w takim zakresie skoncentrowane zostały najlepsze osiągnięcia różnych dziedzin kultury i w którym tak intensywnie przejawiały się kontakty z kulturą innych narodów słowiańskich i niesłowiańskich, a bogate i stare tradycje weszły organicznie w życie następnych wieków. Wilno posiada swoje trwałe miejsce w historii Rzeczypospolitej. Osiemnastowieczna stolica Wielkiego Księstwa Litewskiego była centrum kulturowym i religijnym o znaczeniu europejskim. Temat

podjęty przeze mnie jest jak najbardziej aktualny również obecnie na co zwrócił uwagę w recenzji książki badacz dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego z Uniwersytetu w Tel Avivie Prof. Zakhar Shibeko :

[...] кніга атрымалася вельмі актуальнай. Заслуга аўтаркі ў тым, што яна вельмі добра паказала на прыкладзе Вільні магчымасць сужыцця розных рэлігій. А гэта вельмі важна ўсведамляць у наш век, калі ўзнікае небяспека рэлігійных войнаў.[...](zał. nr 6)

Pracę oparłam na rozproszonym materiale rękopiśmiennym, przechowywanym w archiwach litewskich, polskich, rosyjskich, białoruskich, watykańskich i ukraińskich, źródłach drukowanych i obszernej literaturze przedmiotu. Odwołanie się do materiału źródłowego stanowi moim zdaniem o wartości książki, gdyż w dotychczasowych opracowaniach polskich i obcych znaczna część źródeł nie była wykorzystana. Publikowane w pracy materiały rękopiśmienne w kilku przypadkach były uznawane za zaginione lub też ich miejsce przechowywania nie było znane badaczom tej tematyki, z tego powodu nie były przedmiotem dotychczasowych analiz. Najwartościowsze dokumenty do opracowania podjętego zagadnienia znajdują się w archiwach i bibliotekach Wilna i Petersburga. Nowe materiały źródłowe wydobyłam z archiwów petersburskich. Większość z nich została zgromadzona w zbiorach Archiwum Instytutu Historii Rosyjskiej Akademii Nauk w Petersburgu (Архив Санкт-Петербургского Института Истории Российской Академии Наук) – w Kolekcji Pawła Dobrochotowa (F. 52). Kolekcja tych dokumentów jest imponująca, zawiera m.in. dokumenty bazylianów wileńskich, czy rękopis mapy unickiej jurydyki metropolitalnej z XVII wieku. Po raz pierwszy wykorzystana została kronika klasztoru bazylianów wileńskich z XVIII wieku, inwentarze i szereg innych istotnych dla poruszanej tematyki dokumentów. W pracy zamieściłam niepublikowaną *Mapę Juryzdyki Wileńskiej Xięcia J Mci Michała Radziwiłła Wojewody Wileńskiego Hetmana W W.X.L. z poł. XVIII w.* będącą w zbiorach Biblioteki Rosyjskiej Akademii Nauk w Petersburgu (Библиотека Российской Академии Наук в Санкт-Петербурге – Основная опись рукописи карт N 863) oraz wykorzystałam cenny materiał źródłowy - inwentarze folwarku Waki i pałacu metropolity unickiego w Wilnie, przechowywanym w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym w Mińsku (Центральный Государственный Исторический Архив БССР в Минске, F. 531).

W archiwum w Mińsku skorzystałam także ze zbiorów radziwiłłowskich, a szczególnie z pamiętnika Michała Kazimierza Radziwiłła (z lat 1702-1750), dokumentów na pałac w Wilnie i pism o charakterze religijnym (F. 694). Przytoczone w pracy źródła z kronik klasztornych, inwentarzy klasztornych, spisu mieszkańców Wilna, w tym spisu zakonników z 1795 roku, mapy jurydyki monasteru prawosławnego i wiele innych materiałów pochodzą ze zbiorów Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk (Lietuvos Mokslų Akademijos Biblioteka), Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego (Vilniaus Universiteto Biblioteka) i Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego (Lietuvos Valstybes Istorijos Archyvas). Dotarłam również do rękopisu *Relacya o straszliwym upadku Stołecznego Miasta Wilenskiego w Wielkim Xiestwie Litewskim oraz Po pilney rewizyi z rozkazania, Szlachetnego Tuteiszego Magistratu... W Dzień z rana dnia 11 Junii Roku Panskiego 1748 przez Bazilego Bonifacego Jachemowica uczyniona*. Rękopis, znany w wersji drukowanej, nie był wykorzystany w oryginale, a stanowi doskonałe źródło, opisuje miasto i jego mieszkańców w połowie XVIII wieku. Rękopis znajduje się w zbiorach Biblioteki Naukowej Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie.

W pracy wykorzystałam wiele źródeł dotyczących życia religijnego w Wilnie w XVIII wieku znajdujących się w zbiorach Biblioteki Muzeum Narodowego im. Czartoryskich w Krakowie, Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie – Archiwum Warszawskie Radziwiłłów. W pracy znajduje się wiele map, poszczególnych jurydyk (metropolitów unickich, Radziwiłłów, zamkowej, monasteru Ducha Św., kwartału żydowskiego, plan Łukiszek tatarskich i innych) oraz wykonana przeze mnie mapa rozmieszczenia świątyń i klasztorów oraz synagogi i meczetu w Wilnie w XVIII wieku. Szczegółowy wykaz wykorzystanych źródeł rękopiśmiennych znajduje się w bibliografii opracowania. Zebrany materiał źródłowy jest obszerny i może być podstawą do kolejnych badań nad dziejami Wilna.

Równie cenne w realizacji tematu, okazały się źródła drukowane wileńskiej i petersburskiej Komisji Archeograficznej z lat 1864-1917. Najcenniejszy materiał został zgromadzony w publikacjach *Акты, издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов* (т. XX – *Акты касающиеся города Вильны, Вильно 1893*) oraz *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси* (т. X – *Дневникъ Виленскаго Св-Троицкаго монастыря...*, Вильна 1874). Źródła

drukowane do Kościoła unickiego zostały opublikowane w tomach *Описание документов архива западнорусскихъ митрополитовъ* (t. 1, Санкт-Петербургъ 1897 i t. 2, Санкт-Петербургъ 1907). Wykorzystałam również opublikowany wykaz dokumentów Piotra Dubińskiego *Zbiór praw i przywilejów miastu stołecznemu W.K.L. Wilnowi nadanych. Na żądanie wielu Miast Koronnych, Jako też Wielkiego Księstwa Litewskiego ułożony y wydany przez Piotra Dubińskiego burmistrza Wileńskiego* (Wilno 1788), zbiory dokumentów *Собрание древних грамот и актов городов: Вильны, Ковна, Трок, православных монастырей, церквей и по разным предметам* (ч. 1-2, Вильно 1842/1843) i *Сборник старинных грамот узаконений Российской Империи касательно прав и состояния русско-подданных караимов* (изд. З. А. Фирковича, Санкт-Петербург 1890), a także księgę *Pinkas ha-Medina, o pinkas waad ha-kehilot ha-raszijot be-medinat Lita* (wyd. Szymon Dubnow, Berlin 1925). Pozostałe wykorzystane źródła drukowane podane są w bibliografii pracy.

Pracę rozpoczynam od spojrzenia w przeszłość miasta, podkreślając fenomen tolerancji religijnej doby jagiellońskiej, w czasach, kiedy w Europie Zachodniej płonęły stosy z innowiercami. Pozycja wyznań chrześcijańskich i pozostałych religii w Wilnie w poszczególnych wiekach była różna. Z tego powodu w pierwszym rozdziale zatytułowanym *Spoglądając w przeszłość* nakreśliłam zarys funkcjonowania wyznań na terenie Wilna, które przedtem przez wiele stuleci było zdominowane przez wierzenia pogańskie. Chrzest Jagiełły na Litwie w 1386 roku, na którym otrzymał imię Władysław oraz poślubił królową Jadwigę nie dokonał zmiany w duchu monolitu wyznaniowego czy religijnego. Przyjęcie zachodniej opcji chrześcijaństwa nie było takie oczywiste. W ciągu XIV wieku książęta litewscy kilkakrotnie pertraktowali ze wschodnim, jak i zachodnim chrześcijaństwem w kwestii przyjęcia chrztu. Księżna Julianna, córka księcia twerskiego, żona wielkiego księcia litewskiego Olgerda prowadziła rozmowy z księciem moskiewskim Dymitrem Dońskim w sprawie małżeństwa jego córki z jej synem Jagiełłą, który miał wraz z całym społeczeństwem Litwy przyjąć prawosławie. Położenie miasta będącego od 1323 roku stolicą Wielkiego Księstwa Litewskiego, na styku przenikania się tradycji chrześcijańskiej łacińskiej i bizantyjskiej spowodowało w naturalny sposób osadzenie i adaptację tych tradycji na grunt społeczeństwa silnie przywiązanego do wiary w wielu bogów. W dobie reformacji Wilno było miastem królewskim, w którym najdłużej w Rzeczypospolitej Obojga Narodów, Kościoły reformowane mogły się rozwijać.

W 1536 roku król Zygmunt Stary wydał przywilej nakazujący, aby we wszystkich władzach miejskich w Wilnie po połowie miejsc zajmowali katolicy i prawosławni. Parytet pomiędzy „Grekami” a „Rzymianami” miał obowiązywać na każdym szczeblu. W dobie reformacji o miejsca przeznaczone dla „Rzymian” konkurowali luteranie czy kalwiniści, a po unii brzeskiej miejsca „Greków” głównie zajmowali unicy. Nieliczne były akty nietolerancyjne w stołecznym mieście.

Zakorzenione w tradycji Wilna prawosławie i katolicyzm w konfrontacji z nowymi prądami reformacyjnymi zostały zdopingowane do reform wewnętrznych, co w konsekwencji doprowadziło do rywalizacji intelektualnej Kościołów i ich wiernych. Sytuacja wyznaniowa w mieście doprowadziła do szerokiej polemiki międzywyznaniowej oraz do wielu konwersji religijnych. Najczęściej katolicy i prawosławni wilnianie przyjmowali kalwinizm, albowiem luteranami w mieście byli przeważnie Niemcy. Luteranizm był mieszczański, kalwinizm zaś najlepiej zagościł w kręgach szlacheckich Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wyjątkowe pod tym względem było Wilno, gdzie kalwinizm zaznaczył swoją obecność w mieście i we włościach szlacheckich. Poważną rolę w zaszczepieniu idei reformacji w Wilnie odegrała magnateria litewsko-ruska, a szczególnie wpływowi, potężny ród Radziwiłłów. Kalwiniści mający potężnych protektorów Radziwiłłów z linii birżańskiej stworzyli na Litwie doskonale zorganizowany Kościół ewangelicko-reformowany zwany Jednotą Litewską (*Unitas Lithuaniae*).

Rywalizacja pomiędzy protestantami i sprowadzenie przez biskupa wileńskiego Waleriana Protasiewicza (1504-1580) zakonu jezuitów do Wilna w 1569 roku rozpoczęło okres około sześćdziesięciu lat nieustannych polemik religijnych pomiędzy kalwinistami, luteranami, braćmi polskimi, katolikami, unitami i prawosławnymi. W 1570 roku jezuita zorganizowali kolegium przekształcone w 1579 roku w Akademię Wileńską, której działalność w połowie XVII wieku zaowocowała stopniowym osłabieniem sił protestantów i kalwinistów i ich częstym przechodzeniem na katolicyzm oraz praktycznie wyniszczeniem prawosławia w Wilnie, którego wyznawcy w 150 lat po unii brzeskiej w większości przeszli na unię bądź katolicyzm lub protestantyzm. Akademia Wileńska była najsilniejszą uczelnią w Wilnie i w tej części Europy rozkrzewiającą wiedzę i wzorce zachodnich środowisk naukowych, oczywiście silnie związaną z kontrreformacją.

Przyjęcie oficjalne chrześcijaństwa oraz stopniowe przejmowanie dominacji przez Kościół rzymskokatolicki wypierało przez wieki ukształtowaną naturalną równowagę i wzajemne otwarcie na siebie różnowierców. Wilno nawet w czasach kontrreformacji daleko odstępowało w swoich relacjach międzywyznaniowych od innych miast Korony Polskiej i miast Europy Zachodniej.

Akceptacja innowierców na terenie Wilna nie wynikała tylko z ich siły, lecz z doktryny politycznej o potrzebie zagwarantowania pokoju wyznaniowego. W XVI-XVII wieku zwolennicy reformacji powoływali się na tradycje zgodnego współżycia różnych wyznań na ziemiach litewsko-ruskich. Przypominano, że w państwie Jagiellonów oprócz katolików i prawosławnych można było spotkać mahometan i przedstawicieli wyznania mojżeszowego. Wzbogacenie mozaiki wyznaniowej o luteranów, kalwinistów, antytrynitarzy i innych było dla ówczesnych czymś naturalnym. Doświadczenia tolerancji czerpane z tradycji Wielkiego Księstwa Litewskiego wpłynęły w XVI-XVII wieku na jej teoretyczny i faktyczny charakter w Wilnie. W czasach kontrreformacji, tam, gdzie nie można było zmusić prawosławnych do przyjęcia katolicyzmu, stawiano na nieunikniony kompromis, zapewniając im ograniczoną tolerancję. Nic też dziwnego, że w Wilnie w XVIII wieku zachowały się największe skupiska ludności innowierczej na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Obok sporów ideowo-religijnych, polemik wyznaniowych, których najwięcej przypadło na XVII stulecie Wilno było miastem nieustających intelektualnych i dogmatycznych debat toczonych między członkami pięciu wyznań chrześcijańskich (rzymskimi katolikami, grekokatolikami, prawosławnymi, luteranami i kalwinistami), a także między chrześcijanami a judaistami i muzułmanami. Wilno było miastem otwartym na dyskusje i polemiki. Różnice wyznaniowo-etniczne nie odgrywały tak istotnego znaczenia a były naturalnym elementem dialogu między innowiercami. Nawet w czasach saskich dostrzegano zalety z obecności na terenie miasta przedstawicieli innych wyznań i narodów.

Charakter wyznaniowo-kulturowy stolicy Wielkiego Księstwa Litewskiego kształtował się przez wiele stuleci i był otwarty na coraz szersze wpływy kultury polskiej. Relacje między społecznością ruską, polską, litewską, żydowską, niemiecką i innymi przyczyniały się do upowszechnienia się języka i kultury polskiej wśród litewskich i ruskich mieszczan. Dominująca uprzednio kultura ruska stopniowo była

usuwana przez kulturę łacińską i polską. Wilno, pomimo konfliktów i napięć, nie stało się areną pogromów i walk zagrażających istnieniu jakiegokolwiek grupy wyznaniowej i etnicznej. Jego rola polityczna i kulturowa uniemożliwiała działania nietolerancyjne na szeroką skalę, albowiem siłą tego miasta było zróżnicowanie religijne i etniczno-kulturowe. Położenie Wilna na pograniczu cywilizacyjnym kształtowało obraz kulturowy jego mieszkańców. Akty nietolerancyjne wobec mniejszości wyznaniowych występujące w innych miastach Rzeczypospolitej nie były możliwe na tak szeroką skalę w stolicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wymieszanie narodów, religii i tradycji wytworzyło w Wilnie specyficzny typ jego mieszkańców. Zdominowani przez tradycję szlachecką i swoją wieloetniczność oddziaływali oni kulturowo na całe Wielkie Księstwo Litewskie. W sensie językowym i kulturowym mieszkańcy Wilna skłaniali się ku kulturze polskiej, a w sensie politycznym i ideologicznym pozostawali nadal obywatelami Wielkiego Księstwa Litewskiego szczytującymi się swoją odrębnością kulturową i wieloetnicznością.

W ten sposób dokonałam wszechstronnej analizy stosunków między różnymi społecznościami zamieszkującymi Wilno na przeciągu doby nowożytnej. Obraz wielowyznaniowego i wielokulturowego Wilna zainspirował mnie do szerszych badań porównawczych z innymi miastami tej części Europy.

Zasadnicze rozdziały pracy: *Źródła duchowości. Razem czy obok siebie* oraz *W kręgu sacrum* koncentrują się na ukazaniu wzajemnych relacji pomiędzy przedstawicielami różnych religii, wyznań i narodów w Wilnie w XVIII wieku.

Współistnienie wielu religii i narodów wymagało kompromisów, otwartości nie tylko od mających słabszą pozycję mniejszości religijnych i wyznaniowych, ale też od uprzywilejowanych i zdecydowanie dominujących rzymskich katolików. Obraz XVIII-wiecznego Wilna nie charakteryzował się konfliktami, ale wytworzonymi specyficznymi normami współżycia, tkwiącymi w swej genezie w jagiellońskiej spuściźnie stolicy państwa Wielkiego Księstwa Litewskiego. Takie wzajemne relacje codzienne akceptujące różnorodność wyznaniową i kulturową były dla mieszkańców Wilna czymś naturalnym.

W krajobraz wielokulturowy osiemnastowiecznego Wilna na trwałe wpisały się takie pojęcia jak Akademia Wileńska, Kalwaria Wileńska, Obraz Matki Boskiej

Ostrobramskiej, monaster Trójcy Św., monaster i bractwo Ducha Św., kircha luterańska, zbór kalwiński, meczet, barok wileński, Litewska Jerozolima, Gaon Wileński, Litwacy i kultura jidysz, Wielka Synagoga oraz wiele innych obiektów i postaci ważnych dla wszystkich wyznań i narodów zamieszkujących niegdyś w mieście nad rzeką Wilią. Wszystkim religiom i wyznaniom poświęciłam oddzielne podrozdziały, w których zaprezentowałam specyfikę funkcjonowania we własnej wspólnocie jak i relacje międzywyznaniowe w XVIII -wiecznym Wilnie.

Mieszkający w Wilnie przedstawiciele wielu narodów mieszkali w bliskim sąsiedztwie. Jedynie Tatarzy mieszkali na przedmieściu miasta. W mieście mieszkało wielu obcokrajowców, szczególnie w drugiej połowie XVIII wieku, których do pracy przyciągała Akademia Wileńska, zarządzana przez Komisję Edukacji Narodowej, a od 1781 roku przekształcona w Szkołę Główną Wielkiego Księstwa Litewskiego. W dalszym ciągu zachowały się kwartały miasta, w których dominowały domostwa zamieszkałe przez członków danych grup narodowych. Na przykład bardzo gwarny i ludny był południowo-zachodni kwartał miasta z dominującą w nim społecznością żydowską i jej instytucjami. Jednakże cechą charakterystyczną było wyraźne zmniejszenie liczby prawosławnych, kalwinistów i muzułmanów oraz wzrost liczby wyznawców judaizmu, rzymskich katolików, unitów i protestantów.

Pierwsze spisy ludności na obszarze diecezji wileńskiej przeprowadzili w drugiej połowie XVIII wieku biskupi rzymskokatolicki. W raportach nadsyłanych z poszczególnych dekanatów diecezji wileńskiej w latach 1781-1791 jest wiele niedociągnięć, często dane dotyczą liczby domów, a nie osób w nich zamieszkujących. Według podanych danych z 1791 roku wyraźnie spada liczba wyznawców prawosławia, a zwiększa się liczba protestantów. Wyraźnie wzrasta też liczba ludności żydowskiej. Wedle tych danych na obszarze głównej parafii św. Jana w Wilnie mieszkało 10 747 łacinników, 360 unitów, 9 192 Żydów, 300 prawosławnych, 1 147 protestantów, 144 muzułmanów. Na obszarze parafii św. Stefana było 1 542 łacinników, 4 unitów, 340 Żydów, 8 prawosławnych, 69 muzułmanów. Na terenie parafii św. św. Józefa i Nikodema – 1 594 łacinników, 131 Żydów. W obrębie parafii św. św. Piotra i Pawła mieszkało 4 027 łacinników, 30 unitów, 859 Żydów, 8 prawosławnych, 7 protestantów. Jak wynika z powyższych danych w samym mieście Wilnie mieszkało 21 890 osób, a na przedmieściach – na Antokolu, za Bramą Rudnicką, za Bramą Ostrą na Rossie – 7 845

osób. Łącznie w Wilnie wedle tego spisu w mieście i na przedmieściach mieszkało ok. 30 tysięcy ludzi. Wcześniejsze dane statystyczne dotyczące mieszkańców Wilna najczęściej powstawały w oparciu o spisy podatkowe, które nie ukazywały wszystkich mieszkańców miasta a jedynie podatki podymne – od poszczególnych domostw, w których mieszkało przeważnie od kilku do kilkunastu osób. Wedle rejestrów podatku podymnego z 1733, 1736, 1738, 1743, 1754 i 1761 roku (*Roku 1733 raty septembrowej trzydziestej czwartej*, Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, Vilnius (dalej: LVIA), F. 458, op. 1, nr 114, k. 28; *Regestr wyboru podatku podymnego raty 39 septembrowej roku 1736*, ibidem, nr 124, k. 22; *Regestr wyboru podatku podymnego raty 43 septembrowej roku 1738 dnia piętnastego 7bra*, ibidem, nr 133, k. 31; *Regestr wyboru podatku podymnego raty marcowej 52 (...) roku 1743 (...)*, ibidem, nr 148, k. 34; *Regestr podymnego raty septembrowej roku 1754*, ibidem, nr 202, k. 20; *Regestr podymnego raty marcowej 1761 roku (...)*, ibidem, nr 229, k. 29) liczba dymów w jurydyce miejskiej wynosiła ok. 880.

W XVIII wieku Żydzi licznie zamieszkiwali w jurydyce zamkowej czy biskupiej. Kupowali oni kamienice szlacheckie, ale zazwyczaj według rejestrów arendowali te kamienice lub inne domy na ulicach Jatkowej, Niemieckiej, Żydowskiej, Wielkiej, Święto-Michalskiej, św. Jana czy Rudnickiej. Domy żydowskie w jurydyce magistrackiej były libertowane, czyli wyjęte spod sądu i prawa miejskiego, i stanowiły praktycznie jurydykę żydowską, ale bez gruntu, co wytworzyło sytuację, od której wzięto się znane powiedzenie wileńskie „wasze ulice, nasze kamienice”. Przeprowadzony w latach 1764-1765 spis podatku społeczności żydowskiej według obliczeń Raphaëla Mahlera ukazał, że w Wilnie mieszkało ok. 3 900 Żydów. Obraz mieszkańców Wilna najpełniej przedstawia spis ludności przeprowadzony w odpowiedzi na uniwersał generał-gubernatora księcia Mikołaja Wasyliewicza Repnina z 1795 roku. Spis z 1795 r. znajduje się w dwóch zespołach archiwalnych – Magistratu Wileńskiego i Izby Skarbowej w: LVIA, F. 515, op. 15, nr 1 (k. 1-44), nr 2 (k. 1-93), nr 3a (k. 1-218), nr 4 (k. 1-215), nr 5 (k. 1-62). Spis sporządzono w trzech egzemplarzach po jednym dla magistratu, izby skarbowej i komisji rewizyjnej. Spis jest już w nienajlepszym stanie, z tego powodu nie udostępnia się już księgi ze spisem szlachty mieszkającej w Wilnie. Powyższe dane możemy zweryfikować w oparciu o trzeci rejestr kahału żydowskiego wileńskiego z 1801 roku (LVIA, F. 515, op. 15, nr 168 (k. 1-128) – *Skazka ludności poddanej w 1801 r. a zatajonej w 1795 r., kahał wileński spisany*). Dodatkową informację o ludności Wilna zawierają rejestry z 1800 roku, które uwzględniły wszystkich mieszkańców miasta. W

rejestrze po raz pierwszy zostali wymienieni Tatarzy (LVIA, F. 515, op. 15, nr 167 (k. 1-32v) – *Skazki o ludności Wilna w roku 1800 uczynione*; nr 500 (k. 1-56) – *Księga mieszczańska skazkowa na 1800 r.*; nr 376 (k. 1-89) – *Księga skazkowa autentyczna 1800 r.*; nr 501 (k. 1-56) – *Księga skazkowa autentyczna różnych kontuberiniów i cechów na 1800 r.*; nr 175 (k. 1-141); nr 176 (k. 1-14); nr 177 (k. 1-23); nr 178 (k. 1-138); nr 179 (k. 1-129); nr 180 (k. 3-26); nr 181 (k.1-42); nr 182 (k. 1-65) – *Ревизские сказки мещчан евреев г. Вильна 1800 г.*). Można zatem uznać, że w owym czasie w Wilnie mieszkało dużo ponad 31 tys. ludzi. Spis z 1795 roku jest bardzo cenną informacją, albowiem zawiera wykaz zakonnic klasztorów łacińskich: benedyktynek, bernardynek świętomichalskich, bernardynek zarzecznych (grupa tercjarek wileńskich, która nie przyjęła ścisłej klauzury i mieszkała na przedmieściu Zarzecze – U. P.), mariawitek, karmelitanek bosych, wizytek, szarytek (Panien Miłosierdzia) za Bramą Subocz, Panien Miłosierdzia na ul. Sawicz. Dokument zawiera wykaz bazylianek – żeńskiego klasztoru unickiego. Spis wymienia też jeden monaster prawosławny męski i jeden żeński – oba ulokowane przy cerkwi Ducha Świętego. W spisach zazwyczaj występuje wyszczególnienie przełożonych klasztorów, którzy byli ich autorami oraz wykaz księży, kleryków, braci zakonnych, sióstr, nowicjuszek. W spisach prawosławnych mnichów wyszczególnione są stopnie zakonne. Według moich obliczeń wynika ze spisu, że łącznie było 464 zakonników łacińskich (w tej liczbie 35 bazylianów) i 167 zakonnice (w tej liczbie 20 bazylianek). Mnichów prawosławnych było dziewięciu, a mniszek jedynie dwie. Spis zawiera listę 21 księży profesorów Akademii Wileńskiej sporządzoną przez rektora Marcina Poczobuta oraz listę 19 profesorów świeckich. Po kasacie zakonu jezuitów w 1773 roku Wilno straciło najliczniejszy zakon, który w 1772 roku w swoich sześciu domach w mieście liczył 276 zakonników.

Dokonałam w rozdziale II *Źródła duchowości. Razem czy obok siebie*. 2.1. *Concordia domi, foris pax* (sentencja łacińska- *Zgoda w domach, pokój ulicom*) w oparciu o różne źródła stworzenia mapy rozmieszczenia poszczególnych wyznań, religii w mieście na przeciągu całego XVIII stulecia. Ważnym źródłem do pokazania obrazu wyznaniowego miasta i jego mieszkańców okazała się *Relacya o strasliwym upadku Stołecznego Miasta Wilenskiego w Wielkim Xiestwie Litewskim oraz Po pilney rewizyi z rozkazania, Szlachetnego Tuteiszego Magistratu. Krótkie spisanie Kościołów, Klasztorów, Pałaców, Kamienic, Domów, Ludzi w fatalnych zagrzybionych ruinach tegoż Stołecznego Miasta Wilenskiego J. K. M. od niewiernego Żyda Rubina, na zarzeczu we Dworze, Jegomś*

Pana Narbuta łowczego Wilenskiego mieszkającego, z browaru, iak z piekielney otchłani wybuchającym ogniem Jonditus. Spalonego. W Dzień z rana dnia 11 Junii Roku Panskiego 1748 przez Bazilego Bonifacego Jachemowica uczyniona. Rękopis dokumentu nie był wcześniej wykorzystywany a przechowywany jest w zbiorach Biblioteki Naukowej Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (dalej: PAU), Dział Rękopisów, sygn. 1115, k. 1-21.

Niegdyś dzielnica prawosławnych Rusinów (południowo-wschodnie kwartały miasta) w XVIII wieku została zdominowana przez Rusinów unitów i okrażona zewsząd przez rzymskokatolickie klasztory bernardynów, bernardynek, jezuitów, karmelitów bosych i nowo przybyłych w XVIII wieku misjonarzy, szarytek i wizytek. W celach misyjnych przybyły także mariawitki, które prowadziły pracę misyjną wśród Żydówek wileńskich. W XVIII wieku w Wilnie Kościół rzymskokatolicki miał 24 ośrodki zakonne (16 męskich i 8 żeńskich). Niektóre z nich miały kilka domów zakonnych. Obok nich po jednym klasztorze mieli bazylianie i bazylianki oraz jeden monaster posiadali prawosławni mnisi a obok nich także prawosławne mniszki. Zakony rzymskokatolickie zdominowały miasto i przedmieścia. Prowadziły w większości misję wśród innowierców, znaczna ich część prowadziła nowicjaty, część zajmowała się nie tylko edukacją, posiadając biblioteki, drukarnie, ale i szpitalnictwem, dobroczynnością prowadząc przytułki dla małych dzieci. Zakony rzymskokatolickie nadały zdecydowany impuls do zmian w kierunku polonizacji i wprowadzenia kultury polskiej. Z tego powodu w rozdziale II *Źródła duchowości. Razem czy obok siebie. 2. 2. Jeruzalé łacińskie*, pokazałam obraz życia Kościoła rzymskokatolickiego w Wilnie przede wszystkim przez pryzmat rozwoju klasztorów i ich oddziaływania na duchowość wilnian i relacje z innowiercami. Kościół rzymskokatolicki dążył do zachowania swoich struktur kościelnych a ich rozwój miał być gwarancją zabezpieczenia przed ingerencją zewnętrzną, ale też z perspektywą prowadzenia misji na obszary wschodnie. Należało zatem zbudować silny bastion składający się z wiernych katolickich, ograniczając wpływy ludności innych religii, szczególnie Kościoła prawosławnego i Kościołów reformowanych. Oddziaływano na społeczeństwo wileńskie za pomocą najróżniejszych metod, m.in. poprzez akcje misyjne konkretnych zgromadzeń zakonnych, obowiązkowe uczestnictwo cechów w bardzo rozbudowanych, efektownych uroczystościach religijnych, rozwój kultu cudownych obrazów – kultu maryjnego, kultu świętych związanych z zakonami, np. o. Andrzeja Boboli, dokonywanie wielkich fundacji

kościelnych przez rody magnackie, m.in. Paców, Sapiehów, budowę kościołów i klasztorów w stylu barokowym. Wreszcie poprzez utrzymanie wciąż aktywnej Akademii Wileńskiej, jakże oderwanej w pierwszej połowie XVIII wieku od zmian zachodzących w nauce na zachodzie Europy. Akademia prowadzona przez księży jezuitów, nadal była otwarta na kształcenie osób innych wyznań.

Wilno w XVIII wieku było miastem klasztorów, bowiem w żadnym innym mieście Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego nie było w tym czasie aż tak dużo nowych budowli klasztornych, szczególnie nowo przybyłych zakonów żeńskich. Potrydenckie przejawy nietolerancji wyznaniowej płynące z ustaw synodów wileńskich pierwszej połowy XVIII wieku w większości w praktyce nie były przestrzegane, stawały się wręcz martwe. Próby wprowadzania potrydenckiej polityki nietolerancji, jakie miały miejsce sporadycznie w XVII wieku (ataki na zbor i wyrzucenie zboru kalwińskiego przed mury miasta czy ataki na synagogę i cerkiew), nie były częstym zjawiskiem w XVIII wieku. Relacje pomiędzy poszczególnymi religiami i wyznaniem miały różny poziom otwartości na siebie, ale nie było przejawów wrogości. Szczególnie zamknięci byli na siebie duchowni prawosławni i unicy. Wśród ich wiernych było wiele rodzin mieszanych wyznaniowo. Najbardziej rewolucyjnym, otwartym na innowierców biskupem w całej Rzeczypospolitej okazał się biskup wileński Ignacy Massalski. Postać nietuzinkowa, otwarty hierarcha w duchu oświeceniowym wytworzył w mieście klimat, który, gdyby nie polityczne zmiany w wyniku rozbiorów Rzeczypospolitej, miał szansę nawiązać do tradycji jagiellońskiej tolerancji.

W rozdziale II *Źródła duchowości. Razem czy obok siebie 2.3. Ordo Sancti Basilii Magni Ruthenorum* pokazuje jak życie religijne wilnian kształtowało się w XVIII wieku pod dużym wpływem i oddziaływaniem obrządku unickiego, a szczególnie zakonu bazylianów. Wilno było wówczas stolicą kijowskiej diecezji metropolitalnej nazywanej potocznie kijowsko-wileńską. W Wilnie unicy arcybiskupi kijowscy, pomimo że posiadali obszerną jurysdykcję metropolitalną (utworzoną na podstawie dawnej jurysdyki metropolitów prawosławnych), nie czuli się zbyt związani z tą częścią diecezji. Przebywali najczęściej albo w miastach katedralnych innych diecezji unickich, albo w swoich posiadłościach podmiejskich. Metropolici, przybywając do Wilna, najczęściej bywali w pobliskim folwarku Waki, gdzie posiadali dwór, którego opis na podstawie inwentarzy pokazuję w rozdziale.

Bardzo wartościowym źródłem do ukazani posiadłości metropolitalnych były inwentarze zgromadzone w *Archiwum Historycznym Rosyjskiej Akademii Nauk, Kolekcja Pawła Dobrochotowa, F. 52*. Według inwentarza z 1706 roku na terenie jurydyki metropolitalnej w Wilnie było w samym mieście 29 domów (14 dworców, 12 kamienic i 3 inne budynki) i trzy place. Ponadto należały do jurydyki także dwory na przedmieściu Zarzeczce przy cerkwi św. Piotra, gdzie mieszkało kilku dzierżawców oraz na Rossie na tzw. cerkiewszczyźnie, przy cerkwi św. Jerzego, gdzie mieszkało 5 dzierżawców. Jak pokazują inwentarze z kolejnych lat, większość mieszkańców kamienic i dworców wywiązywała się z opłat na rzecz metropolity. Dzięki inwentarzom można prześledzić mieszkańców poszczególnych domów na jurydyce metropolitalnej. Ponadto pokazuję rękopiśmienną mapę jurydyki metropolitalnej zachowaną w zbiorach w archiwum w Petersburgu.

Wiodącą rolę w umacnianiu unii w Wilnie odegrał zakon bazylianów (*Ordo Sancti Basilii Magni – OSBM*), który w XVIII wieku stał się najważniejszym, centralnym ośrodkiem bazyliańskim w Rzeczypospolitej Obojga Narodów, szczególnie po synodzie zamojskim 1720 roku. Wszystkie klasztory męskie bazylianów prowincji litewskiej Trójcy Przenajświętszej powstały w 1617 roku i bezpośrednio podlegały centralnemu zarządowi – protoarchimandrycie (generałowi) – przełożonemu bazylianów w Wilnie. Klasztory te były wyłączone spod władzy metropolity. Przy zakonie bazylianów wileńskich mieścił się także klasztor bazylianek (*Sióstr Zakonu Świętego Bazylego Wielkiego*) bezpośrednio podlegający metropolicie, bowiem monasterium żeńskie nie stanowiły osobnej kongregacji.

Od synodu zamojskiego trwał proces latynizacji Kościoła unickiego. Formacja intelektualna, jak i duchowa, teologiczna i kanoniczna, a także wzory do naśladowania, jakie uzyskiwali także przyszli biskupi w szkołach i nowicjatach bazyliańskich, czy klerycy świeccy unicy w seminarium papieskim były w duchu łacińskim i polskim. Kalendarzem liturgicznym był kalendarz juliański, modlitwy odbywały się w języku cerkiewnosłowiańskim a śpiew liturgiczny także starał się zachować tradycję wywodzącą się z Kościoła prawosławnego, pomimo że rozpoczął się wówczas silny proces latynizacji Cerkwi unickiej. Wystrój świątyń mocno upodobił się do kościołów łacińskich – pojawiły się konfesjonały, ołtarze boczne, organy, fisharmonie i inne instrumenty muzyczne, ławki do siedzenia, zanikały ikonostasy. Taki wystrój świątyni

znamy na podstawie inwentarzy zarówno cerkwi metropolitalnej katedralnej jak i bazylińskiej cerkwi Trójcy Św. w Wilnie.

Ważnym problemem dla Kościoła unickiego było wprowadzenie zakazu zmiany przez unitów obrządku na łaciński. Z uwagi na pojawienie się takich praktyk, metropolita kijowski Florian Hrebnicki 17 lutego 1753 roku zwołał do Wilna, które rzadko doświadczało synodów i zjazdów hierarchii unickiej, pozostałych hierarchów w celu wypracowania wspólnego stanowiska. Kościół łaciński był postrzegany jako główny winowajca, albowiem zdarzały się sytuacje, że duchowieństwo katolickie otwarcie zachęcało unitów do przejścia na obrządek łaciński. Dopiero *breve* papieża Klemensa XIV (1769-1774) w 1774 roku definitywnie zakazało takich praktyk. Przeciwnikiem przyjmowania unitów był również biskup wileński Konstanty Brzostowski, a także biskup wileński Mikołaj Zienkowicz. Biskup Brzostowski 14 stycznia 1772 roku w Wilnie ogłosił list, w którym wzywał do zachowania przyzwoitego, bez kłótni pomiędzy obrządkami. Bazylianie w życiu liturgicznym często wspierali zakonników z klasztorów łacińskich. Podczas wielkich uroczystości religijnych do klasztoru bazylińskiego przybywali mnisi łacińscy, o czym donosiła kronika klasztorna. Kronika klasztorna (*АСД, т. X, Вильна 1874, с. 337- 339 – Дневникъ Виленскаго Св.-Троицкаго монастыря, веденный съ 1671 по 1755 г.; ИИ РАН, Ф. 52, оп. 1, nr 365 – Дневникъ Виленскаго Св.-Троицкаго монастыря, веденный съ 1780-1782, 1787-1806*) regularnie odnotowywała uroczystości religijne, święta, podczas których różne kongregacje łacińskie wraz z bazylianami wspólnie celebrowały nabożeństwa, śpiewały litanie, głosiły kazania, prowadziły nieszpory itd. zarówno w klasztorach łacińskich, jak i u bazylianów. Szczególnie razem obchodzono 27 września według kalendarza gregoriańskiego święto bł. Jozafata Kuncewicza, którego fragment relikwii (palec prawej ręki) był przekazany przez bazylianów biskupowi Konstantemu Brzostowskiemu jako wotum wdzięczności za obronę interesów unii przed carem Piotrem I w czasie wojny północnej. Relikwia znajdowała się w katedrze wileńskiej i w czasie święta przenoszono ją w procesji 26 września z katedry do cerkwi Trójcy Świętej. W uroczystościach brali udział przedstawiciele wszystkich wileńskich zakonów łacińskich, a nabożeństwa odbywały się w języku łacińskim i cerkiewnosłowiańskim. W pracy także obszernie opisuję majątek bazylianów wileńskich na podstawie licznych inwentarzy zgromadzonych w archiwum w Petersburgu. Źródła z archiwum w Petersburgu stanowią doskonałą postawę do

omawiania działalności bazylianów wileńskich, ich stanu majątkowego oraz do ukazania życia wewnątrz-klasztornego.

Rozdział II *Źródła duchowości. Razem czy obok siebie 2.4. Duch Święty – pozostali przy tradycji*, jest poświęcony ostoje prawosławia w Wilnie, a mianowicie monasterowi Ducha Świętego. Monaster ten znajdował się w dawnej diecezji metropolitarnej ale nie był na terytorium jedynej diecezji Kościoła prawosławnego pozostałej w granicach Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku – diecezji białoruskiej (mścisławsko-orszańsko-mohylewska) funkcjonującej w latach 1633-1772. Monaster Ducha Św. w XVII i XVIII wieku należał do tzw. zagranicznych monasterów metropolity kijowskiego. Monaster wileński był największą prawosławną archimandrią. Jej przełożonych archimandrytów czy ihumenów nazywano starszymi monasteru. Wileńskiemu starszemu podlegały inne monastery męskie i żeńskie. Wileński monaster Ducha Św. wraz z monasterem żeńskim, cerkwią Ducha Św., parafią i bractwem Ducha Św. oraz szkołą przyklasztorną stanowił jedyne centrum religijne i kulturowe wileńskich wyznawców prawosławia w XVIII wieku. Kościół prawosławny, pomimo utraty wszystkich cerkwi i większości majątków na rzecz unii, zachował dość obszerną jurysdykcję monasteru Ducha Św. skupioną wokół monasteru, a rozciągającą się wzdłuż rzeki Wilejki (dawniej Wilenki). Monaster posiadał też folwark na przedmieściu Zarzecze.

Życie niewielkiej prawosławnej wspólnoty mniszej nie było jednak spokojne. Cerkiew Ducha Św. spłonęła dwukrotnie w 1714 i 1749 roku a odbudowano ją za pieniądze cara Piotra I Wielkiego i carycy Anny Iwanowny. Życie codzienne zakonników również narażone było na przykrości ze strony władz administracyjnych i kościelnych. Relacje wiernych prawosławnych z unitami w Wilnie przez cały XVIII wiek nie były dobre. Prawosławni w Wilnie byli zmuszani do zmiany wyznania. Bractwo wileńskie składało liczne skargi na grabieżcze postępowanie unitów wobec prawosławnych, znajdujących się pod opieką monasteru wileńskiego. W obronę praw ludności prawosławnej zaangażowany był biskup białoruski Jerzy Koniski. Jego aktywność skupiona była głównie na obronie praw prawosławnych w Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Głównych oponentów prawosławia upatrywał w unitach i łacinnikach, wsparcia zaś szukał u carycy Katarzyny II, która pomimo że była indyferentna religijnie, miała doskonały atut do interwencji w sprawy wewnętrzne Rzeczypospolitej. Biskup Jerzy Koniski wielokrotnie interweniował w sprawach prześladowań religijnych

wyznawców prawosławia w Wilnie, Mińsku, Brześciu, na Podlasiu czy w księstwie słuckim. Był on współorganizatorem konfederacji słuckiej, która występowała o przywrócenie praw protestantom i prawosławnym w Rzeczypospolitej. Jerzy Koniski podpisał postanowienia konfederacji 20 marca 1767 roku. Obok niego swoje podpisy złożyli inni dysydenci – kalwini i luteranie. Zgromadzeni protestanci i prawosławni, przy wsparciu wojska rosyjskiego i kozaków 23 kwietnia przybyli do Wilna.

Monaster wileński wraz z prowadzoną przy nim przez bractwo szkołą i drukarnią (obok Mohylewa, Mścislawa, Orszy, Słucka, Witebska) stanowił jeden z ważniejszych ośrodków decyzyjnych społeczności prawosławnej. To z mnichami wileńskimi biskupi białoruscy konsultowali ważniejsze problemy Cerkwi. Z drukarni wileńskiej wychodziły druki i petycje do cara z prośbami o wsparcie prawosławnych w Rzeczypospolitej.

Rozdział II *Źródła duchowości. Razem czy obok siebie 2.5. Ewangelicy wileńscy – słabi a zarazem silni*, pokazuję Wilno w XVIII wieku, które w swych murach nadal skupiało wielu chrześcijan wyznań reformowanych – kalwinistów i luteranów. Kircha luterkańska znajdowała się w mieście na ul. Niemieckiej, a zbór kalwiński od 1640 roku poza murami Wilna na ul. Reformackiej. Kalwiniści zmuszeni zostali do przeniesienia tam szkoły i szpitala. Luteranie z kalwinistami mieszkali zazwyczaj w bliskim sąsiedztwie kirchy. Miało to miejsce także przy ul. Zamkowej, gdzie kamienice po jednej stronie zajmowali luteranie a naprzeciw, po drugiej stronie ulicy zajmowali je kalwiniści. Luteranie, którzy głównie byli narodowości niemieckiej, pomimo że nie stworzyli tak zorganizowanego życia religijnego jak kalwiniści skupieni w Jednocie Wielkiego Księstwa Litewskiego, to jednak nie doświadczyli tak ogromnego regresu liczby swoich wiernych w XVIII wieku jak kalwiniści. Elita wileńskich luteranów w mieście wypracowała sobie miejsce „użytecznych outsiderów”. W wyniku przechodzenia kalwinów na katolicyzm następował proces kurczenia się elity protestanckiej. Wpływowe rodziny Bilewiczów, Naruszewiczów, Puzynów, Rajeckich w Wilnie w XVIII wieku nie wspierały już zboru kalwińskiego ani finansowo, ani politycznie. Kalwiniści litewscy wręcz uzależnieni byli od patronatu wpływowej magnaterii, a szczególnie od ich radziwiłłowskich przedstawicieli linii birżańskiej.

Kościół katolicki na synodach zwoływanych przez biskupów wileńskich Konstantego Kazimierza Brzostkowskiego i Michała Jana Zienkowicza zajmował pozycję nietolerancyjną w stosunku do protestantów. Postanowienia synodów katolickich zakazywały posiadania ksiąg heretyckich – protestanckich przez katolików, a w

przypadku małżeństw mieszanych – wychowania dzieci w wyznaniu niekatolickim. Synody katolickie stały na stanowisku, że stroje pastorów ewangelickich powinny różnić się od szat duchownych katolickich. Pastorzy powinni byli więc upodobnić swój strój do szat noszonych przez pastorów w Prusach, aby społeczeństwo nie myliło ich z katolickim duchowieństwem. Ingerencja duchowieństwa katolickiego w życie religijne wileńskiej wspólnoty protestanckiej miała swoje skutki w wezwaniach duchownych ewangelików do stawienia się przed sądem biskupim. W Wilnie, a szczególnie w Słucku czy Kiejdanach, funkcjonowały zbory, drukarnie, szkoły, szpitale i inne instytucje społeczne. Wileńscy ewangelicy reformowani musieli szukać pomocy we współpracy z innymi Kościołami – luterańskim oraz prawosławnym.

Rozdział II *Źródła duchowości. Razem czy obok siebie 2.6. Jerozolima Litewska – Jerozolima Północy*, jest poświęcony wspólnocie judaistycznej. Żydzi wileńscy należeli do jednej z najliczniejszych gmin żydowskich na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego. Gmina wileńska w 1664 roku jest wymieniana jako gmina posiadająca status gminy wielkiej (główniej). Gmina wileńska już w pierwszej połowie XVII wieku uznawana została za centrum życia kulturalnego Żydów zamieszkujących Wielkie Księstwo Litewskie. Szczególnie ważną rolę w zachowaniu i kontynuowaniu tradycji żydowskiej, stale kształtowanej przez stulecia na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego, odegrał także Gaon z Wilna – Eljahu ben Szlomo Zalman (Eliasz Salomon Zalman), zwany też Wielkim Gaonem Wileńskim czy HAGRA (akronim od: Ha-Gaon Rabi Eljahu, święty nauczyciel Eljahu) (1720-1797) – w rzeczywistości nie będącym rabinem, lecz myślicielem żydowskim i talmudystą.

Pozycja rabina wileńskiego pod koniec XVII wieku zrównana została z pozycją rabinów trzech gmin głównych – brzeskiej, grodzieńskiej i pińskiej. Wilno było też miastem zgromadzeń waadu litewskiego (sejmu żydowskiego). Waad litewski w XVIII wieku w stosunku do poprzedniego stulecia nie zbierał się często, bowiem tylko cztery razy. W źródłach są wzmianki o małym waadzie w Wilnie z 1704, 1714 roku i z 17 sierpnia 1727 roku, w związku ze zwrotem Karaimów do starszych litewskich zebranych na tzw. małym kongresie. Rabini tworzyli jakby drugą izbę w waadzie – najwyższy trybunał, który wydawał orzeczenia w kwestiach halachicznych (prawa religijnego), pełnił rolę sądu pierwszej instancji i sądu apelacyjnego. Od 1761 roku jeden z ważnych urzędników waadu – szadlan musiał mieszkać w Wilnie. W 1761 roku był nim Chaim syn Josefa z Wilna, jak podkreśla Anna Michałowska-Mycielska, znany z

mądrości i doskonałej erudycji. Z Wilna również pochodził jeden z dwóch poborców podatkowych waadu, tzw. wiernik (funkcja na tym urzędzie była rotacyjna, bowiem stały wiernik był z Brześcia, a drugi – po kolei z Grodna, Pińska, Wilna). Wszystkie rozporządzenia waadów zapisywano w pinkasie i rozsyłano do wszystkich gmin i okręgów. Musiały one być wcześniej podpisane przez parnasa waadu bądź rabina zwołującego waad lub seniora kraju (w 1761 roku z gminy wileńskiej był nim Jehuda ben Eliezer syna Mendila). Waad litewski i koronny zostały rozwiązane podczas sejmiku konwokacyjnego w 1764 roku. Żydzi w mieście królewskim Wilnie nie byli mieszkańcami, ale mieszkańcami miasta, funkcjonującymi poza zakresem prawa magdeburskiego. Faktycznie tworzyli oni miasto w mieście, gdzie kahał wileński (władze gminy żydowskiej) stanowił swoisty odpowiednik władz miejskich. Stanowiska we władzach gminy żydowskiej najczęściej były powierzane zamożnym i najwybitniejszym miejscowym Żydom. Ustrój wewnętrzny gminy miał najwyraźniej cechy systemu oligarchicznego. Podstawą autonomii gminy wileńskiej były przywileje nadawane przez książąt i królów.

Życie gminy wileńskiej w XVIII wieku nie należało do najspokojniejszych, wręcz odwrotnie wyraźnie można było zaobserwować niepokój. Spowodowany on był nie tylko wojnami, epidemiami, głodem, dużą umieralnością, ale też kryzysem wewnątrz gminy. W historiografii kryzys gminy żydowskiej w XVIII wieku postrzega się często jako konflikt klasowy. Źródłem miał być bunt rzemieślników, którzy w warunkach narastającego fiskalizmu władz gminnych domagali się bardziej przejrzystych struktur kahalnych, w których sami mogli być reprezentowani. Władze kahału postrzegane były jako osoby „żądne władzy jednostki, pieczeniarze dworów szlacheckich i osoby mające dostęp do wpływów politycznych”. Społeczność żydowska również została wykorzystana w konflikcie do walki pomiędzy przeciwnikami politycznymi w Rzeczypospolitej. Nigdy wcześniej żaden biskup łaciński nie był tak mocno zaangażowany w problemy i dobre relacje ze społecznością żydowską w XVIII wieku jak biskup Massalski. Postanowienia synodu diecezjalnego zarówno za biskupa Konstantego Brzostowskiego, jak i biskupa Michała Zienkowicza, w stosunku do Żydów miały charakter wręcz nietolerancyjny. Chrześcijanom zabraniano nawet jedzenia potraw żydowskich, a szczególnie żydowskiego *kugla*. Biskup Massalski również zareagował na ostre protesty Żydów gminy wileńskiej, na działalność misyjną sióstr mariawitek zmierzającą do nawracania Żydówek i opieki nad neofitkami. Decyzją konsystorza

wileńskiego w 1772/1773 roku klasztor skasowano. Biskup Massalski ogłosił także list pasterski, w którym nakazywał niestosowanie takich praktyk, gdyż porywanie dzieci i ich chrzczenie powoduje zły odbiór Kościoła katolickiego, działa na jego szkodę. Jednakże za zgodą biskupa Massalskiego mariawitki w 1788 roku ponownie wznowiły działalność. Bywało, że dziewczynki żydowskie nadal były przez mariawitki porywane i chrzczone. Społeczność żydowska angażowała się w nawracanie żydowskich konwertytów, jednakże nie prowadziła żadnych misji mających na celu konwersję na judaizm przedstawicieli innych narodów. Wilno było miastem, gdzie Żydzi musieli czuć się dobrze wśród własnych ukształtowanych przez wieki tradycji. W znacznie mniejszym stopniu Żydzi wileńscy ulegali nowym ideologiom, ruchom religijnym w judaizmie (kabale, sabatanizmowi, chasydyzmowi), które powstały na południowo-wschodnim obszarze Rzeczypospolitej. Wzrastająca liczba ludności żydowskiej w Wilnie w końcu XVIII wieku i przyznanie im nowych praw na Sejmie Wielkim otworzyły nowe perspektywy rozwoju tej grupy wyznaniowej. Ludność żydowska zaczęła odgrywać coraz większą rolę w życiu gospodarczym i społecznym miasta, a tym samym wpływać na jego oblicze wyznaniowe i kulturowe. Rezultaty tego procesu staną się widoczne w XIX-wiecznym Wilnie.

Wartość podrozdziału *Jerozolima Litewska- Jerozolima Północy* podkreślił Prof. Shaul Stampfer z Uniwersytetu w Jerozolimie, badacz historii Żydów w Rzeczypospolitej, w recenzji książki:

[...] In this chapter, the author presents a dynamic picture of some key internal developments in the Jewish community during the eighteenth century. In doing so, she is careful to provide rich information on the community before the eighteenth century. Her descriptions illustrate the complex nature of the communal structure and the intimate ties between power structure and religious hierarchies. They also point out the complex and often tense relations between Jews and Christians in Vilnius /Wilno and clarify the importance of images and pictures of the past alongside historical facts. [...] (zał. nr 6)

Rozdział II *Źródła duchowości. Razem czy obok siebie 2.7. Muzułmanie – poza murami Wilna*, jest poświęcony ukazaniu najmniejszej wspólnoty religijnej i narodowej, jej organizacji wewnętrznej i relacjom z innymi religiami. W XVIII wieku wyznawcy islamu stanowili drugą po judaizmie niechrześcijańską mniejszość wyznaniową, która, podobnie jak społeczność żydowska, żyła w tatarskiej gminie religijnej, zwanej

dżemiatem (zebranie). Tatarzy wileńscy, tak jak Żydzi, swoją religijność mogli kultywować swobodnie. Zatargi z mieszczanami wileńskimi miały głównie podłoże handlowe, kiedy to ścierały się interesy poszczególnych rzemieślników, handlarzy czy też magistratu. Tatarzy wileńscy, szczególnie w drugiej połowie XVIII wieku, kiedy miasto się odradzało po wojnach, epidemiach i pożarach, czuli się ponownie u siebie. Powiew otwartości w stosunkach pomiędzy konfesjami za czasów biskupa wileńskiego Ignacego Massalskiego sprzyjał poczuciu pewnej stabilności. Większość ówczesnych Tatarów była już spolonizowana, a przywódca religijny wileńskiej gminy muzułmańskiej – imam (mołła/mułła) odbierał przysięgi składane państwu. Żołnierze pułków tatarskich przysięgali przed swoim imamem na Koran, że będą wierni królowi, ojczyźnie i konstytucji. Meczet tatarski na Łukiszkach, bardzo skromny drewniany budynek, z dala błyszczał blaszanym półksiężycem. Religijna gmina tatarska uposażona była w ziemię, tzw. wakuf i pieniądze. Mołła wileński posiadał również własne grunty, ale najczęściej należące do meczetu ziemię dziedziczne mołły i wakufowe nie były traktowane osobno. Dom mołły znajdował się w bliskim sąsiedztwie meczetu. Meczet wieńcem otaczały zabudowania tatarskie, skromne domki drewniane i zamożne dworki, w których mieszkali m.in. Abramowiczowie, Aleksandrowiczowie, Bajrulewiczowie, Bielicy, Jakubowscy, Makowieccy, Niedźwieccy, Safurewiczowie, Snarscy, Siunkiewiczowie. W otoczeniu były ogrody tatarskie oraz łąki dla wypasu koni. Spolonizowani Tatarzy rzadko ulegali konwersji na katolicyzm. Jedną z przyczyn konwersji była działalność misji katolickich wśród społeczności tatarskiej. W metrykach parafii rzymskokatolickiej św. Filipa i Jakuba na Łukiszkach z XVIII wieku odnotowano przypadki przyjęcia katolicyzmu przez muzułmanów. Wśród innowierców łuskiskich misję prowadzili dominikanie, którzy po dwumiesięcznej misji przy kościele Ducha Św. odnotowali 11 ochrzczonych Żydów i tylko 1 Tatara. Przyjęcie islamu przez chrześcijan było rzadkością, ale zdarzało się to wśród kobiet, które podróżowały wraz z Tatarami do Turcji, zwłaszcza w XVI wieku. Celem podróży niejednokrotnie była chęć szukania sprawiedliwości w tureckich sądach religijnych. Tatarzy najczęściej korzystali z takich sądów wówczas, kiedy ich mołła nie był w stanie im pomóc. Religijność Tatarów nie stanowiła przeszkody w relacjach z wilnianami innych konfesji. Tatarzy pielęgnowali swoją tożsamość muzułmańską bez wyraźnych antagonizmów ze strony różnowierczego otoczenia.

Ważnym wydarzeniem dla większości wyznań było przyjęcie stylu barokowego w sztuce, czemu został poświęcony rozdział III *W kręgu sacrum* 3.1. *Jedność w architekturze sakralnej*. W osiemnastowiecznym Wilnie swoje wyjątkowe dzieła tworzyli m.in. architekt Jan Krzysztof Glaubitz, pracujący dla katolików, prawosławnych, unitów, luteranów; Tomasz Żebrowski, Marcin Knackfus i wielu innych. Obraz architektoniczny ówczesnego Wilna kształtowały zamożne rodziny szlacheckie i magnackie wznoszące nowe rezydencje bądź rozbudowujące już istniejące, m.in. Pacowie, Tyszkiewiczowie, Sapiehowie, Massalscy, Ogińscy, Pocijowie, Górecy, Radziwiłłowie, Dombrowscy, Rzewuscy, Tyzenhauzowie, Choiseul de Gouffier i inni. Istotne znaczenie miały zakony w kształtowaniu architektonicznej stylistyki miasta. Szczególnie z kręgu jezuitów i dominikanów pochodziła znaczna grupa architektów zmieniająca architektoniczne oblicze miasta. Wilno stworzyło własną grupę architektów różnych narodowości i konfesji, nie tylko zakonników, tworzących w tzw. baroku wileńskim dla kościołów rzymskokatolickich, cerkwi unickich, cerkwi prawosławnej, kirchy lutherańskiej, synagogi, a także jak powyżej wspomniałam dla wielu magnatów. Owszem, prawie zniknęło Wilno gotyckie, renesansowe, ale przyczyną były liczne pożary pierwszej połowy XVIII wieku, w wyniku których przetrwały nieliczne budowle miasta. Wilno drugiej połowy XVIII wieku odrodziło się jak Feniks z popiołów w stylu baroku wileńskiego, a także w stylu neoklasycystycznym. Szczególnie dotyczy to świeckich budowli publicznych powstających wraz z upowszechnianiem się idei oświeceniowych. Barok wileński promieniował na całe Wielkie Księstwo Litewskie. W tej części pracy umieściłam sporządzoną przeze mnie mapę rozmieszczenia kościołów katolickich i klasztorów, cerkwi i monasteru, cerkwi unickich i monasteru bazylianów, kirchy lutherańskiej, zboru kalwinistów, synagogi, meczetu w Wilnie w XVIII wieku oraz fotografie, ryciny ukazujące świątynie różnych wyznań w stylu baroku wileńskiego.

W atmosferę barokowych świątyń wpisało się doskonale życie religijne wilnian. Przesiąknięte ono było rozbudowanym ceremoniałem demonstrowanym w bardzo tłumnych procesjach religijnych, głównie u rzymskich katolików i unitów, któremu poświęciłam rozdział III *W kręgu sacrum* 3.2. *Święty piątek, sobota, niedziela*. Wszelkie ważne święta religijne czy państwowe, a także uroczystości rodzinne były szczególnie wzniośle celebrowane w świątyniach wileńskich, na dworach, w pałacach, w przestrzeni miejskiej. Wilnianie wszystkich religii bez wzajemnych przeszkód świętowali swoje dni świąteczne. Wilno było miastem, w którym w każdy piątek świętowali Tatarzy, w sobotę

– Żydzi, a w niedzielę – chrześcijanie. Nie odnajdujemy w źródłach braku wyraźnych postaw nietolerancyjnych związanych z przeszkadzaniem poszczególnym religiom celebrowania ich dnia świątecznego, rozpoczynającego nowy tydzień. Jedynym wyjątkiem były rozporządzenia synodów wileńskich, w których zakazywano chodzenia chrześcijanom do domów Żydów w szabat do pomocy. Atmosfera miasta była przesiąknięta trzydniowym świętowaniem. Poza stałym rytmem tygodniowym wszystkie religie i wyznania celebrowały pozostałe własne święta wynikające z ich kalendarza liturgicznego. Poczynając od urodzin nowego członka wspólnoty, poprzez ceremonie zaślubin, a kończąc na pogrzebach, członkowie wspólnot religijnych w ten sposób dawali świadectwo przynależności do danego Kościoła lub wspólnoty. Uczestnictwo w ceremoniach religijnych m.in. w ingresach na biskupstwo, kanonie wileńską, aktach introdukcji ciał świętych w Wilnie osiemnastowiecznym stanowiło bardzo ważny element życia wilnian. Rozbudowana ceremonialność barokowa w Kościele katolickim i upodabniającym się do niego Kościele unickim, poprzez wystrój, dość znaczną liczbę procesji, celebrowanie w kościołach także różnych uroczystości państwowych, imienin króla, jubileuszy króla, inauguracje chociażby prac Trybunału Głównego Litewskiego czy zaprzysiężenie uroczyste nowych władz miasta powodowała, że przede wszystkim w mieście najbardziej widoczne były ceremonie religijne w świątyniach katolickich. Pozostali wilnianie innych wyznań byli również widoczni w ceremoniach ogólnomiejskich. Żydzi, którzy mieszkali na zwartym kwartale w centrum miasta musieli uczestniczyć w wydarzeniach publicznych. Ponadto wilnianie brali udział w kościelnych uroczystościach święta patronów: bractw religijnych, cechów rzemieślniczych.

Zdarzały się w osiemnastowiecznym Wilnie przypadki nietolerancji, kiedy prawosławni i luteranie skarżyli się, że napadano na ich duchownych idących z ostatnim namaszczeniem do umierającego. Prawosławni nie mogli ceremonialnie w ciągu dnia prowadzić konduktu żałobnego. Natomiast Żydzi i Tatarzy byli w swoich gminach religijnych i chrześcijanie nie ingerowali w ich świętowanie. Jednakże rozwój kultu obrazu Matki Boskiej Ostrobramskiej doprowadził do tego, że karmelici boski złożyli 19 sierpnia 1748 roku do sądu skargę na Żydów handlujących w Ostrej Bramie. Wyrok zapadł w drugiej instancji w 1785 roku w najwyższym sądzie Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wyrok zakazywał gromadzenia się i handlowania Żydom. Ponadto przechodzącym przed Ostrą Bramą nakazano zdejmowanie nakrycia

głowy i przyzwoitego zachowania się. W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XVIII wieku był on odczuwalny dla życia wewnętrznego ludności żydowskiej. Bardzo ciekawym materiałem źródłowym do pokazania uroczystości religijnych w XVIII wiecznym Wilnie okazały się m.in. czasopisma wydawane w Wilnie „Gazety Wileńskie” i „Kurier Polski”.

Prezentowana praca koncentruje się na relacjach pomiędzy poszczególnymi religiami, pomiędzy wyznaniem chrześcijańskim i na ich pozycji oraz roli w osiemnastowiecznym Wilnie, w dobie przynależności miasta do Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Nie lekceważę w narracji wydarzeń politycznych, chociaż stanowią one pewne tło dla zrozumienia zachodzących procesów w relacjach międzykonfesyjnych. Staram się podkreślić wartość wszystkich religii i wiernych we współtworzeniu przestrzeni religijnej tak ważnej w życiu wileńskiego społeczeństwa nowożytnego. Pokazuję także zaangażowanie prawie wszystkich religii i narodów miasta w powstawanie wielkich dzieł, które możemy podziwiać we współczesnym Wilnie. Barok wileński okazał się stylem łączącym wilnian. Celebrowanie świąt w tej przestrzeni religijnej, a także przestrzeni miejskiej podkreślało ducha kończącej się epoki, po której nadszedł czas przemian industrialnych. Symbolem tych przemian było burzenie na przełomie XVIII i XIX wieku murów miejskich w Wilnie, które zbiegło się z takim samym procesem niemalże we wszystkich miastach Europy.

Wilno było zdominowane przez Kościół rzymskokatolicki i jego wiernych. Kalwiniści w wyniku ustaw nietolerancyjnych w Rzeczypospolitej dość licznie porzucali swoje wyznanie przyjmując katolicyzm, chcąc zachować swój dotychczasowy status. Prawosławni głównie w XVII wieku z takich samych przyczyn dokonali wyboru przyjmując unię. W XVIII wieku Żydzi stworzyli w Wilnie jedno z najważniejszych centrów swojego życia kulturowego i religijnego w Wielkim Księstwie Litewskim. Miasto zachowało swoją wyjątkowość, nie eliminując z życia wilnian jego rdzenia – wielokulturowości, wielowyznaniowości, wielonarodowości. Wilno, pomimo różnych presji politycznych z zewnątrz, miało swój kod kulturowy, dzięki któremu od zawsze w mieście rozmawia się w różnych językach, mieszka w nim wiele narodów, które modlą się w różnych świątyniach i wszyscy czują się u siebie. Wszyscy, którzy współtworzyli Wilno, wnieśli do jego wspólnej tożsamości coś wyjątkowego. Kultura i tradycja religijna

wielu narodów i grup etnicznych – obecna na terenie Wilna przez stulecia – weszła organicznie w życie następnych pokoleń mieszkańców miasta.

Zrealizowanie tematu *Osiemnastowieczne Wilno-miasto wielu religii i narodów* było możliwe dzięki wsparciu finansowemu z grantu własnego przyznanego mi przez Narodowe Centrum Nauki.

Do zaprezentowanego powyżej nurtu badawczego zaliczają się także inne opracowania opublikowane w pracach zbiorowych i czasopismach naukowych m.in. *Działalność polityczna i społeczna Sawy Palmowskiego; Wykładowcy greccy w szkołach bractw cerkiewnych we Lwowie i w Wilnie; The religious situation in Grodno in the 17th century; Die Koloža-Kirche; Drukarnia barci Mamoniczów w Wilnie; Wilno w okresie Soboru 1514 roku; Architektura cerkwi monasterskich w Wilnie - Архитектура православных монастырских церквей в Вильнюсе; Dniownik monasteru Trójcy Św. w Wilnie, jako źródło do poznania XVIII-wiecznego Wilna; Magnateria wileńska ważny uczestnik życia religijnego w XVIII wieku; Inwentarze bazylianów wileńskich w XVIII wieku* oraz szereg referatów wygłoszonych na międzynarodowych konferencjach (por. wykaz publikacji i wykaz konferencji zał. 4 i 5).

Drugi kierunek badawczy stanowił kontynuację wcześniejszych badań nad dziejami monastycyzmu wschodniego w dawnej Rzeczypospolitej i w okresie powojennym. W ten sposób poszerzyłam zakres swoich zainteresowań naukowych o okres staropolski i lata powojenne. Ważnym osiągnięciem z tego obszaru badawczego była moja książka *Życie monastyczne w II Rzeczypospolitej*, Białystok 2007, ss. 256. Opublikowana pozycja książkowa była częścią realizowanego projektu badawczego zrealizowanego w ramach przyznanego mi grantu z Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Badaniom nad dziejami monastycyzmu wschodniego poświęciłam wiele kwerend archiwalnych, efektem których było wprowadzenie do obiegu naukowego dużo wartościowych nieznanych dotąd w historiografii źródeł. Praca w opinii recenzentów miała charakter nowatorski i posiadała duże walory poznawcze. W badaniach nad dziejami monastycyzmu wschodniego w Polsce wykorzystałam szeroką bazę źródłową m.in. akta gospodarcze klasztorów, ich wizytacje i rejestry, inwentarze, spisy mnichów, różnorodną korespondencję, przechowywane w Państwowym Archiwum Obwodu

Tarnopolskiego w Tarnopolu, Archiwum Metropolii Prawosławnej w Warszawie, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Państwowym Archiwum Akt Nowych Litwy w Wilnie, Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie, Państwowym Archiwum Literatury i Sztuki w Mińsku, Archiwum Państwowym Obwodu Brzeskiego w Brześciu, Państwowym Archiwum Akt Nowych Republiki Białoruś w Mińsku, Archiwum Państwowym Obwodu Grodzieńskiego w Grodnie oraz w zbiorach Archiwów Państwowego w Lublinie i innych. Opublikowane w pracy ustalenia ukazały ogromne możliwości badawcze z wykorzystaniem zbiorów przechowywanych w archiwach białoruskich, litewskich i ukraińskich. Na szczególną uwagę zasługuje dotarcie do materiałów archiwalnych Ławry Poczajowskiej w Tarnopolu oraz do akt Konsystorzny Prawosławnych w Warszawie, Wilnie, Grodnie i Brześciu.

W oparciu o pozyskane źródła po raz pierwszy ukazałam liczbę monasterów prawosławnych na ziemiach polskich w XIX i XX stuleciu, ich rozmieszczenie i rolę, jaką one odgrywały. Warto podkreślić wskazanie przeze mnie różnorodnych motywów powstawania ośrodków zakonnych i wpływu na ten proces władz carskich. Uwaga ta dotyczy monasterów założonych w zachodnich guberniach Imperium Rosyjskiego w drugiej połowie XIX wieku. W badaniach podkreśliłam też rolę monasterów prawosławnych w życiu społeczności lokalnej. Opracowałam po raz pierwszy w historiografii polskiej, w tak szerokim aspekcie, inne funkcje aniżeli religijne prawosławnych ośrodków zakonnych. Monastery odgrywały ważną rolę w rozwoju oświaty, kultury i prowadziły szeroką działalność charytatywną i gospodarczą. Wiele uwagi poświęciłam również położeniu prawno-organizacyjnemu Kościoła wschodniego.

W kolejnych latach prowadziłam nadal badania nad monasterami prawosławnymi w Rzeczypospolitej i krajach sąsiednich. Efektem tych badań stały się liczne publikacje na temat: składu osobowego w monasterach (pochodzenia społecznego, wykształcenia zakonników), ich pochodzenia narodowego, funkcji wewnętrznych mnichów w monasterach, struktury organizacyjnej ośrodków zakonnych, roli kulturowo-oświatowej, charytatywnej, opiekuńczo-wychowawczej, architektury obiektów monastycznych i stanu materialnego klasztorów prawosławnych. Z prac z tego zakresu badań należy wymienić opracowanie: *Ławra Poczajowska. Pod opieką Matki Bożej i św. Hioba*, (Białystok 2013, ss. 120) oraz wiele artykułów w pracach zbiorowych i w czasopiśmie naukowych. Monografia *Ławra Poczajowska. Pod opieką Matki Bożej i*

św. Hioba, ma duży walor poznawczy. Pokazuje przede wszystkim dzieje monasteru ze szczególnym wykorzystaniem materiałów archiwalnych z Państwowego Archiwum Obwodu Tarnopolskiego w Tarnopolu z okresu XIX i pocz. XX wieku. Ponadto należy wymienić artykuły, które powstały na bazie źródeł archiwalnych i wniosły do historiografii nowe ustalenia. Wśród nich należy wymienić: *Ostoja duchowości w Zimnem na Wołyniu w okresie międzywojennym*; *Stan materialny monasterów diecezji wileńsko-lidzkiej w II Rzeczypospolitej*; *Żyrowicki monastyr na Bielarusi*; *Żyrowicki monaster w okresie międzywojennym*; *Monaster Świętej Trójcy w Dermaniu w II Rzeczypospolitej*; *Dionizy Waledyński a życie monastyczne w II Rzeczypospolitej*; *Prawosławne monastery Grodna w II Rzeczypospolitej*; *Znaczenie monasteru św. Mikołaja w Mielcach w życiu Kościoła prawosławnego w okresie międzywojennym*; *Монастырь Успения Пресвятої Богородиці в Зимном в 1918-1939 гг.*; *Monastycyzm prawosławny w Polsce po 1939*; *Życie monastyczne w zachodnich guberniach Imperium Rosyjskiego w latach 1795-1915*; *Православное монашество в Польше в наше время*; *Monastycyzm Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej*. Swoje ustalenia badawcze w tematyce monastycyzmu szczególnie prawosławnego prezentowałam na wielu konferencjach międzynarodowych i krajowych (por. wykaz publikacji i konferencji zał. 4 i 5). Moje ustalenia zwłaszcza odnośnie spraw majątkowych monasterów mają też wymiar praktyczny i służą do rozstrzygnięcia sporów między obecnymi wspólnotami wyznaniowymi na Ukrainie.

Innym nurtem badawczym związanym z monastycyzmem wschodnim w Rzeczypospolitej była analiza archiwów i bibliotek zakonnych. Podjęłam też wysiłek ukazania najcenniejszych źródeł z tych archiwów. Na przykład opracowałam archiwum Ławry Poczajowskiej w artykule *Archiwum Ławry Poczajowskiej w zbiorach Państwowego Okręgowego Archiwum w Tarnopolu*. Niektóre wyniki badań opublikowałam w artykułach naukowych: *Dziennik monasteru Trójcy Św. w Wilnie jako źródło do poznania XVIII-wiecznego Wilna*; *Inwentarze bazylianów wileńskich w XVIII wieku*. Bardzo cenne źródła jakimi są inwentarze bazylianów ukazały stan materialny zgromadzenia, a kroniki bazylianów, ukazały życie wewnętrzne wspólnoty zakonnej. Materiały są przechowywane w zbiorach Archiwum Instytutu Historii Rosyjskiej Akademii Nauk w Petersburgu w kolekcji Pawła Dobrochotowa. Ponadto ważne jest także ukazanie życia wewnętrznego w monasterach prawosławnych, które niezmiennie od wieków jest tak samo zorganizowane, z podziałem na funkcje i obowiązki mnichów,

możliwości zdobycia kolejnych stopni zakonnych na przykładzie źródła opublikowanego w artykule: *Skrócone prawidła życia monastycznego*, źródło przechowywane w Prawosławnym Archiwum Metropolitalnym w Warszawie. Prace te stanowiły fragment moich szerszych badań nad archiwami cerkiewnymi, które prowadziłam i prowadzę przy okazji opracowań szczegółowych.

Kolejnym nurtem badawczym jest kultura religijna w Wielkim Księstwie Litewskim i w XIX-XX wieku. Problematyka ta koncertowała się na wielu aspektach z życia ludności szczególnie wyznania prawosławnego. W dobie nowożytnej cenne dla wyznawców prawosławia w Rzeczypospolitej były relacje z patriarchatem konstantynopolitańskim. Prawosławni mieszczenie w obronie swoich praw aktywizowali się i zrzeszali w bractwa prawosławne, spośród których znaczącą rolę w reformowaniu Cerkwi odegrały bractwo w Wilnie i we Lwowie. Oba bractwa otrzymały w XVI wieku od patriarchy konstantynopolitańskiego Jeremiasza II statut stauropigii. Udział także wykładowców greckich był znaczącym wkładem w kształtowanie się edukacji w szkołach bractwa lwowskiego i wileńskiego. Analizę udziału wykładowców greckich w procesie edukacji w bractwach dokonałam w artykule: *Wykładowcy greccy w szkołach bractw cerkiewnych we Lwowie i w Wilnie*. W dobie nowożytnej wśród społeczności prawosławnej było duże zapotrzebowanie na druki cyryliczne, które starała się wypełnić realizując zamówienia nie tylko z Wielkiego Księstwa Litewskiego, ale także z Moskwy i Bałkan – typografia braci Mamoniczów, działająca pół wieku w Wilnie: *Drukarnia braci Mamoniczów w Wilnie*.

Na rozwój życia religijnego w Wielkim Księstwie Litewskim znaczący wpływ wywarła wielowyznaniowa magnateria, będąca w zasadzie wraz z duchowieństwem kreatorem życia religijnego w przestrzeni sacrum jak i profanum. Wyjątkową rolę spełniała magnateria uczestnicząca w życiu religijnym Wilna, gdyż to ona nadawała ton, modę, tworzyła swoiste teatrum wręcz kopiowane na obszarze całego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Temu zagadnieniu poświęciłam artykuł: *Magnateria wileńska - ważny uczestnik życia religijnego w XVIII wieku*.

Znaczący wkład w kulturę religijną w Wielkim Księstwie Litewskim miała architektura, która w przypadku cerkwi monasterskich musiała spełniać wymogi wynikające z reguł monastycznych. Na przykładzie architektury wileńskich cerkwi monasterskich pokazałam jak proces kontrreformacji a także przejście jednej z nich

przez unitów, wpłynął na przeobrażenia architektoniczne w artykule: *Architektura cerkwi monasterskich w Wilnie*.

Przykładem zachowania tradycyjnej starorusko-bizantyjskiej architektury zachowanej, będącej właściwie jedynym z XI wieku pomnikiem na terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego jest cerkiew pod wezwaniem św. św. Borysa i Gleba w Grodnie, której wartość dla dziedzictwa kulturowego podkreśliłam w artykule: *Die Koloža-Kirche*.

Kulturze religijnej zostało poświęcone szereg artykułów ukazujących życie wspólnoty prawosławnej w Rzeczypospolitej w XX wieku. Na podstawie źródeł archiwalnych przedstawiłam problem wprowadzania do życia liturgicznego języków narodowych: białoruskiego i ukraińskiego, czy też powracający temat zamiany kalendarza juliańskiego na kalendarz gregoriański w Kościele prawosławnym w II Rzeczypospolitej: *Białorutenizacja i ukrajinizacja języka liturgicznego w Kościele prawosławnym w II Rzeczypospolitej; Próby wprowadzenia kalendarza gregoriańskiego w Kościele prawosławnym w II Rzeczypospolitej*. Do tego nurtu badawczego zalicza się również opracowanie historii typografii Ławry Poczajowskiej w artykule: *Drukarnia poczajowska do 1831r.*

Innym nurtem badawczym są relacje wyznaniowo-etniczne na terenie ziem polskich i krajach sąsiednich. Istotną publikacją ukazującą relacje wyznaniowo-narodowe szczególnie w cechach XVI wiecznego Wilna: *Wilno w okresie Soboru 1514 roku*. Porównawczo pokazałam relacje wyznaniowo-narodowe w drugim ważnym mieście Wielkiego Księstwa Litewskiego- Grodnie: *The religious situation in Grodno in the 17th century*. Ważną publikacją jest artykuł pokazujący działalność wspólnoty prawosławnej, duchowieństwa na rzecz podtrzymania wiary za pomocą modlitwy, ale także wydawnictw w czasach II wojny światowej, w środowiskach nie sprzyjających zachowaniu swojej tożsamości narodowej i kulturowej: *Wydawnictwo Prawosławnego Duszpasterstwa w Afryce w latach 1943 – 45*. Inne artykuły opierające się na źródłach archiwalnych podejmują kwestie wyznaniowe i narodowe, m.in. jakiego pochodzenia narodowego byli mnisi i mniszki zamieszkujący monastery na terenie II Rzeczypospolitej: *Duchowni zakonnicy pochodzenia białoruskiego i ukraińskiego na Kresach wschodnich II Rzeczypospolitej*. Kwestie wyznaniowe i narodowe powracają również w sprawie neounii: *Неоунія во II Рэчпосполітай*, jak również w przypadku artykułów: *Próby wprowadzenia kalendarza gregoriańskiego w Kościele prawosławnym w II*

Rzeczypospolitej; Białorutenizacja i ukrainizacja języka liturgicznego w Kościele prawosławnym w II Rzeczypospolitej. Wiele uwagi poświęciłam również notom biograficznym. Poprzez losy poszczególnych postaci ukazałam, niektóre zjawiska kulturalno-religijne zachodzące wśród wielowyznaniowej i wielonarodowej społeczności naszego państwa: *Działalność polityczna i społeczna Sawy Palmowskiego, ihumena bielskiego* który był obrońcą praw Kościoła prawosławnego. Do tego należy dołączyć artykuł ukazujący biografie biskupów nowogródzko-grodzieńskich w latach 1918-1939: *Episkopat Nowogrudsko-Grodienskoj jeparchii w międzywojennym okresie*; czy też życie duchowe metropolity Dionizego Waledyńskiego: *Dionizy Waledyński a życie monastyczne w II Rzeczypospolitej.* Realizując ten kierunek badawczy opracowałam strukturę narodowościową, etniczną i wyznaniową wybranych miast i miasteczek Europy Środkowo-Wschodniej. Podjęłam też się badań ukazujących powiązania Kościoła prawosławnego z ośrodkami religijno-kulturowymi na Bałkanach m.in. w artykule: *Wykładowcy greccy w szkołach bractw cerkiewnych we Lwowie i w Wilnie* ale również w projekcie badawczym zakończonym publikacją pod moją współredakcją *Orthodox Church in the Balkans and Poland, connections and common tradition.*

Nowymi wyzwaniem badawczymi są dla mnie następujące zagadnienia: 1) Rola poszczególnych wyznań w ukształtowaniu się świadomości narodowej Białorusinów, Ukraińców, Mołdawian, Litwinów, Łotyszy i Estończyków. Temat ten chciałabym porównać z ustaleniami dotyczącymi ziem polskich 2) Edycja istotnych dla kultury polskiej źródeł w tym „Księgi cudów przed cudownym Obrazem Matki Bożej Żyrowickiej”. Zadanie to chciałabym realizować w ramach tematu badawczego Katedry Historii Europy Środkowo-Wschodniej UwB. 3) Kultura religijna obszarów pogranicza a zwłaszcza pogranicza polsko-białoruskiego. W ramach tego zagadnienia pragnę opracować modele kulturowe, które pozwolą mi porównać analizowane pogranicze z zachodzącymi zjawiskami kulturowo-religijnymi na pograniczach w innych częściach Europy. Szczególnie tutaj interesują mnie obszary peryferyjne i tereny pogranicza cywilizacyjnego.

Powyżej zaprezentowane zainteresowania badawcze znalazły odzwierciedlenie w publikacjach naukowych (zał. 4) oraz w wystąpieniach na konferencjach międzynarodowych i krajowych (zał. 5), z których znaczna część odbyła się ośrodkach zagranicznych. Uczestniczyłam również w organizacji wielu konferencji

międzynarodowych i krajowych oraz w ośmiu komitetach redakcyjnych przygotowujących publikacje książkowe. W dołączonym załączniku przedstawiłam współpracę z instytucjami, organizacjami i towarzystwami naukowymi, omówienie osiągnięć dydaktycznych i działalności popularyzującej naukę (zał. 7).

Za pracę naukową zostałam nagrodzona: Nagrodą Rektora Uniwersytetu w Białymstoku za pracę naukową – Białystok 10 października 2007 roku; Medalem Biskupstwa Włodzimiersko-Wołyńskiego za badania nad dziejami Cerkwi na Ukrainie – Włodzimierz Wołyński 6 maja 2012 roku; a także zostałam odznaczona Brązowym Krzyżem Zasługi w 2015 roku.

dr Urszula Anna Pawluczuk

